Régi tankönyvek mustrája a Széchényi Könyvtárban

Nehéz és ellentmondásos a tankönyvszerzők sorsa: a maguk korában a legolvasottabb, legismertebb szakemberek, számos esetben személyük teljesen összeolvad az általuk képviselt tudománnyal. Másrészt viszont az idő múlásával könyveik könyvtárak, szertárak, tanári dolgozószobák polcaira kerülnek, és bizony csak nagy-néha veszi őket elő egy kutakodó kedvű érdeklődő. Ezt a nyilvánvaló tényt és a régi tankönyvekben rejlő hatalmas tudásanyag termékenyítő erejét ismerték fel az Országos Széchényi Könyvtárban, ahol a Magyar Tudományos Akadémiával és a Magyar Tudománytörténeti Intézettel közösen, ‚Pannnóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv' címmel a 16–19. századi első nyomtatott tudományos könyvekből reprezentatív kiállítás nyílt.

A magyar tudományos nyelv kialakulásának egyik előfeltétele a köznyelv dinamikus fejlődése volt. E folyamat részeként el kellett szakadni a latin nyelvűségtől, ki kellett alakulnia az írott nyelvi változatnak és a nyelvjárások fölé kellett emelkednie. A tudományos nyelvnek mint nyelvváltozatnak a következő jellegzetességei tárulnak fel:

– A tudományok differenciálódását a tudományos nyelv úgy kíséri, hogy szaknyelvvé ágazik szét.

– A tudományos nyelv szorosan kötődik a nyelv írott változatához.

– A tudományok nyelvében fontos szerepe van a tudatos szóalkotásnak, elsősorban a terminológiai kényszer miatt.

– A tudományos nyelv maga is rétegződik. A szűkebb értelemben vett szaknyelv mellett tankönyvi, ismeretterjesztő és tudománynépszerűsítő szókészleti rétegeket is ismerünk. (*Pusztai*, 2005, 14)

A tudományos könyvek változatos elnevezése

A tudományos könyv, a tankönyv elnevezés többnyire csak gyűjtőfogalomként használható, a kiadványok változatos elnevezése és tartalmi jellegzetességeik nagyon jól szemléltetik a fokozatos fejlődést. Tekintsük át ezek legfontosabb formáit!

Természetesen a sor elején a bibliafordítások, a prédikációgyűjtemények és a különböző szótárak említhetők. A kisebb példányszámban megjelenő szakkönyvek mellett, a kalendáriumok és 1780-tól a magyar nyelvű újságírás a tudományok népszerűsítését tűzi ki célul.

A legrégebbi, középkori tankönyveinket még kolligátumként ismerjük. Ez valójában nem más, mint az egy-egy diák által használt kéziratos füzetek egybekötése. Ilyen található például a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. (*Mészáros*, 1989, 18.)

A latin nyelv tanulásához és gyakorlásához nélkülözhetetlenek voltak a különféle beszélgetés-gyűjtemények. Az ezekben előforduló párbeszédek témáját sokszor a diákok köznapi élethelyzeteiből merítették, amit tanári magyarázat és a tanulók kézírásos feljegyzései egészítettek ki. Hasonló szerepet töltöttek be az erkölcsimondás-gyűjtemények. Ezek általában klasszikusok (*Platón*, *Arisztotelész, Seneca, Cato*) műveiből vett pedagógiai-didaktikai szempontból válogatott részleteket mutatnak be.

Akár önálló csoportnak tekinthetők az ábécéskönyvek, amelyeket kezdetben csak a tanár használt kézikönyvként. Az ábécéskönyvek didaktikai és tartalmi változatosságáról pedagógiai monográfiák számolnak be. (*Adamikné*, 2001)

A gyermekkortörténet szempontjából különösen érdekesek a korabeli családi élet és a közélet jellegzetességeire utaló illemtan és magatartáskönyvek, amelyek még a 16–17. században is igen keresettek voltak és viszonylag nagy példányszámban nyomták őket. Egyfajta sajátos tudományt népszerűsítő, felvilágosító hatásuk fontos szerepet kapott a közéleti, de leginkább a közegészségügyi viszonyok formálásában.

A latin nyelvtanítás fontos segédeszközei voltak a klasszikus szerzők műveiben található sajátos szókapcsolatokat, szólásokat bemutató frázisgyűjtemények, amelyekhez már magyar nyelvű értelmezések kapcsolódnak. Gyakorlatias szempontok – a szép stílus és az egységesítés igénye – hívta életre a levélgyűjteményeket.

1709-ben jelennek meg hazánkban először tanári kézikönyvek a gimnáziumok felső osztályai számára, az Egyetemi Nyomda gondozásában.

Említést érdemelnek még a helytörténeti és az iskolatörténeti könyvek. Jelentőségük a leginkább abban mutatkozik meg, hogy bemutatják, összegyűjtik, értékelik és rendszerezik a helyi eseményeket, továbbá publikálási lehetőséget jelentenek a korabeli tanítók, tanárok, orvosok és jogászok számára.

„A' Tsuszó-mászó állatok között pedig leg-első a KIGYO, a'ki derekasabban földi, lába nélkül való, ... és mint a' nyíl tsudálatos gyorsasággal mászó állat. ... Ezektől pedig külömböznek azok, kik a vizekben kivált a' tengerben találtatnak, a'kik inkább vizi kigyóknak mondathatnak. A' többi között vagyon a' tengerben egy-féle vizi Kígyó, rettenetes nagy hosszú barom állat mint egy tcethal, melly néha még a' nagy tengeri hajón is által tekeredik, és azt a' tengerbe meríti."

Az 1700-as évektől kezdve egyre bővül a pedagógiai témájú könyvek választéka. A differenciálódás eredményeként megjelennek a tanárok számára készült praktikus nevelési tanulmányok. Ehhez hasonló szerepet töltenek be az iskolai és tanügyi szabályzatok is, amelyekből nagyon jól kiolvashatók a különböző intézmények közötti hasonlóságok és eltérések.

Nagy tematikai és tartalmi változatosságot mutatnak az egyre nagyobb példányszámban megjelenő olvasókönyvek. Legfontosabb sajátosságuk az, hogy több mai értelemben vett tantárgy összevonásával törekszenek a művelődési viszonyok javítására. Az olvasókönyvek némelyike – az igen kifejező illusztráció vagy a sajátos szerkesztés, például a tananyag hexameterekben történő bemutatása miatt – különösen érdekes.

Kik a tudományos könyvek szerzői, hol szerezték a műveltségüket, mi motiválja őket ismereteik írásos formában történő rögzítésére – ezek a további válaszra váró kérdések.

A tudományos könyvek szerzői

A szerzőséget illetően a pap-, szerzetes-, lelkésztanárok írják a legtöbb könyvet, ami teljesen megfelel a korabeli viszonyoknak. Némi különbség mutatkozik a katolikus és a protestáns szerzők aktivitásában az előbbiek javára. Ennek egyik oka a protestánsok üldöztetése, illetve nehezebb anyagi helyzetük. A katolikusoknál további differenciálódás tapasztalható a különböző szerzetesrendek tevékenységében: a legaktívabbak a jezsuita, a piarista és a dominikánus szerzetes-tanárok.

A tudományos könyvek szerzői a legtöbb esetben – a peregrináció eredményeképpen – külföldön tanultak. Szinte Európa minden jelentősebb egyeteméről hozzák magukkal az ottani professzoroktól tanultakat, és nem utolsósorban az ottani, fordításra, feldolgozásra váró tudományos könyveket.

A protestáns diákok nemes hagyománya volt az, hogy a kiküldő alma mater könyvtárának hazájukba való visszatéréskor mindig hoztak egy-egy tudományos könyvet.

A tudományos könyvek, tankönyvek írását több tényező együtthatása motiválja. Az egyéni ambíció és tehetség mellett a szükségszerűség és az anyagi lehetőségek a meghatározóak. A katolikus iskolák és az egyes szerzetesrendek egységesítő törekvései ugyanúgy kiindulópontot jelentenek, mint a protestáns iskolák azon célja, hogy saját arculatukat tankönyvekben, tudományos művekben jelenítsék meg.

Nyomtatott tudományos könyvek a 16–19. századból

A kiállítás rendezői a kronológia szerinti, illetve a szaktudomány differenciálódását követő szervezőelv mentén mutatják be a könyveket. Ebből a logikából adódóan a magyar nyelvtudomány dokumentumaival kezdődik és a mérnöki tudományokkal és az átfogó enciklopédiák némely szerencsésen megmaradt példányai zárják azt a gondolati ívet, amelyre felfűzve, és egy-egy jól kiválasztott részlet olvasásába belefeledkezve, elmélyedhetünk a korabeli viszonyok részleteiben.

A magyar nyelvtudomány témakörében a legelső könyv *Sylvester János* 1539-ből származó, Sárváron nyomott ‚Grammatica Hungarolatina' című, a latin nyelv elsajátítását szolgáló, tanítók számára írt munkája. *Dévai Bíró Mátyás* ‚Krakkai ábéczé' néven emlegetett, 1549-ben nyomtatott munkájából csak egyetlen egy példány maradt fenn és tulajdonképpen helyesírási szabályzatnak tekinthető. *Baróti Szabó Dávid* ‚Kisded szótár'-a (Kassa, 1784) például az ámolygás szó szinonimáiként a következőket említi: magátfelejtve késés, múlatozás, andalgás, andalodás. *Márton István* ‚Új deák rudimentája …' (Győr, 1795) nyelvtant is tartalmazó olvasókönyv kezdők számára. A könyv különlegessége, hogy gyakorlati tanácsokat ad a jó „ténta" készítéséhez és a penna faragásának célszerű módjáról.

Az irodalomtudomány, esztétika témakörben *Bod Péter* ‚Athenas'-a (Nagyszeben, 1766) mind a mai napig nélkülözhetetlen forrás az irodalomtörténet kutatói számára, hiszen számos könyvről csak ebből a forrásból van tudomásunk. A nyelvújítók nehézségeire utal *Szép János* ‚Aesthetiká'-ja (Buda, 1794), néhány példa ebből a műből: bombaszt helyett daganatot, critérium helyett ítélőjegyet, hyperbola helyett pedig többre mondást javasol a tudós szerző.

A filozófia tudományával foglalkozik *Sartori Bernát* minorita szerzetes könyve – ‚Magyar nyelven filosofia …' (Eger, 1772). Neki is meg kell küzdenie a tudomány tárgyának megfogalmazásával. A filozófiát „a böltseség szerténének" a logikát pedig „a helyes okoskodásnak reguláit s módgyát tanító tudománynak" nevezi. 1792-ben jelent meg Pesten *Pálóczi Horváth Ádám* tollából az első magyar nyelvű pszichológiai tárgyú könyv, ‚Pszichologia', az az a' lélekről való tudomány' címmel. Szóalkotási módszerében, a terminus technikusok fordításában jelentős hatást gyakorolt a pszichológiai szaknyelv fejlődésére. Egy másik diszciplína, az antropológia alapjai is ekkortól datálódnak. 1807-ben adták ki Budán *Fejér György* ‚Anthropologia vagy is az ember' esmertetése' című könyvét. Egy rövid részlet ebből az írásból jól mutatja a korabeli stílus jellegzetességeit:

> „ Az ember nyilván testből áll, és lélekből. Az ő természetét teszik a'testi és lelki tulajdonságok öszveséggel. …. És így az Anthropologia is két fő részekre oszlik: az első magában foglalván a' testi erőknek és tulajdonságoknak vizsgálását, Somatologia, … a' második a' léleknek erejit és tulajdonságit adván elő, Psychologia …."

A jogtudományi írások közül a magyar jogi műnyelv és stílus kialakításában pótolhatatlan szerepe van *Werbőczy István* ‚Tripartium'-ának (Debrecen, 1565). Más jogi munkák rendelkeznek a „Szemel valo megnézelés"-ről, vagy éppen a „kencs talalasrol". Korszakos jelentőségű az első magyar nyelvű statisztika megjelentetése. Szerzője a Sopron-

hoz és Göttingához kötődő *Németh László,* könyvének címe pedig: ‚Az europai nevezetesebb országoknak leirása' (Sopron, 1795). A népszámlálás nehézségeire vonatkozóan megjegyzi „ A' köz nép minden ujjitásoktól tart; fél nehogy terhei szaporodjanak. Nem tsuda azért, hogy az első számláláskor többnyire sokat eltagad vagy elhalgat az eggyügyü paraszt: sőt gyakorta, a' mint ez valóban tapasztaltatott, némellyik az ijedttség miát sokat el is hibáz."

A jogi természetű könyvek között gyakorlati hasznossága miatt voltak fontosak a latin terminológiát magyar nyelvre fordító, úgynevezett tiszti szótárak. Ezek tartalmukat tekintve foglalkoznak a hivatalos levelezésbeli címzésformákkal, a bizonyítványok szövegezésével, az eskütételek formáival, valamint az egyházi és a világi tisztségek megnevezésével.

A történelem, hadtudomány, a néprajz és a művészettörténet számos ősnyomtatványa látható a kiállításon. Közülük említést érdemel *Szekér Joákim* ‚Magyarok eredete …' című könyve (Pozsony-Komárom, 1791), melyet a szerző szélesebb olvasóközönség és közülük is leginkább nők számára írt azzal a céllal, hogy „ízléstelen és erkölcsrontó" olvasmányok helyett, inkább történetíróktól származó kivonatokat olvassanak.

A technikai újítások alkalmazása miatt érdekes *Rosty Pál* ‚Úti emlékezetek Amerikából' című könyve (Pest, 1861), melyben – miután a szerző megismerkedett a fotográfiával – „fényrajzokkal" tehette szemléletesebbé útikönyvét.

A matematika tudományát az eddig fellelt legrégebbi tankönyvből tanulmányozhatjuk, ez az ismeretlen szerzőtől származó ‚Debreceni Aritmetika' (Debrecen, 1577), melynek érdekessége a gyakorlati használhatóság, hiszen elsősorban a kereskedőknek szólt. Részletesen foglalkozik például a kalkulusokkal (kavicsokkal) elvégezhető számtani műveletekkel. A tanítást-tanulást könnyíti *Onadi János* kassai református iskolamester munkája: ‚Practici algorithmi …' (Kassa, 1693), melyben a számolás szabályait versbe szedve közli. A polihisztor, fiatalon elhalt tudós debreceni professzor *Maróthi György* (1715–1744) érdeklődött a matematika iránt is. ‚Aritmetica, vagy számvetésnek mestersége' című könyvében (Debrecen, 1743) szerepel az alábbi feladvány:

> „Húszan voltak egy tsapszéken:meg.ittak ott 60 garas ára bort. Ebben minden Férfi fizetett 6 garast: minden Asszony 4 garast: minden Gyermek 2 garast. Kérdés, hány Férfi, hány Asszony, és hány Gyermek vólt?"

A természettudományos művek között kiemelkedő hely illeti meg a fizikai és a csillagászati szakirodalmat. A rövid ideig *Vitéz János* hívására Esztergomba érkezett *Regiomontanus*nak tulajdonítják a ‚Cisio magyar nyelven ….' című munkát (Kolozsvár, 1592), melyben csillagászati alapismeretek és a változó ünnepek (húshagyó kedd, húsvét, pünkösd) kiszámítási módszere tanulmányozható. E mű címéből ered a korabeli tanulók számára félelmetes tudomány, a „csízió". Elég volt csak egy picit is elbóbiskolni az iskolában, máris összezavarodott a tanuló e számítások rejtelmes egymásutániságában, azaz nem értette a csíziót.

Molnár János jezsuita tanár ‚A' fisikának eleji ….' (Pozsony-Kassa, 1777) című könyvében tanulmányozhatjuk a szaknyelv kialakulásnak nehézségeit, néhány példa ezekből: apadt karika 'ellipszis', függő egyenes esés 'szabadesés', gerendás kerék 'hengerkerék', gyántázat 'elektromosság', hajlós lap 'lejtő', melegmérő 'hőmérő', szopó, köpü 'szivattyú.

Metodikai szempontból tanulságos *Jeney György* ‚Természet-könyv'-e (Pest, 1791), melyben egy természetvizsgáló és egy hortobágyi pásztor találkozik, és hat napon keresztül együtt vizslatják a körülöttük látható természetet. Minderről pedig párbeszédes formában számolnak be. Ugyanilyen célzattal készült Pálóczi Horváth Ádám könyve is, de itt verselve, mégpedig trocheusban ad csillagászati bevezetőt a tudós szerző.

Számos térkép és atlasz igazítja el a látogatót a geográfia tudományában. Az ókor történelmének és a klasszikus szerzők műveinek megértésében hagyományosan fontos sze-

repet játszottak az ókori világ földrajzi viszonyait bemutató térképek, atlaszok, ezek közül az egyik *Budai Ézsaiás* debreceni professzor ‚Oskolai ó átlás'-a (Debrecen, 1801).

A botanika tudománya is érdekesnél érdekesebb könyvekkel képviselteti magát. A botanizálás nélkülözhetetlen kellékei a herbáriumok. Ezek között látható például a kálvinista teológus, hitvitázó, református püspök *Melius Juhász Péter* ‚Herbarium'-a (Kolozsvár, 1578) – ezzel példát mutatva a sokoldalúságra.

A maga nemében különlegesség *Benkő József* ‚Téli bokréta …' című írása (Nagyszeben, 1784) – ez ugyanis a növényvilágból vett példákra épülő halotti beszéd, melynek érdekes botanikai sajátossága, hogy a lábjegyzetben először történik utalás magyar nyelven *Linné* növényrendszerére.

Az állattant bemutató könyvek praktikus állatgyógyászati jelentősége mellett, távoli egzotikus országok élőlényeit is bemutatják. *Miskolczi Gáspár* ‚Egy jeles vad-kert …' (Lőcse, 1702) című művében így ír a tengeri kígyóról:

> „A' Tsuszó-mászó állatok között pedig leg-első a KIGYO, a'ki derekasabban földi, lába nélkül való, … és mint a' nyíl tsudálatos gyorsasággal mászó állat. … Ezektől pedig külömböznek azok, kik a vizekben kivált a' tengerben találtatnak, a'kik inkább vizi kigyóknak mondathatnak. A' többi között vagyon a' tengerben egy-féle vizi Kígyó, rettenetes nagy hosszú barom állat mint egy tcethal, melly néha még a' nagy tengeri hajón is által tekeredik, és azt a' tengerbe meríti."

Az orvostudományi könyvek szép kivitelükkel, gazdag illusztrációjukkal és valószínűleg borsos árukkal emelkednek ki a bemutatott könyvek közül. Igazi különlegeség *Felvinczi György* munkája ‚De Conservanda ….' (Lőcse, 1694), mely eredetileg az itáliai Salerno egyetemének versekbe foglalt orvosi tanácsadója. Ebből a tudománynépszerűsítő munkából idézünk egy részt:

„ A' kezek meg-mosásának hasznai:
Etel után a' ki kezeid meg-mosod,
Kettős lészen ebből tenéked az hasznod:
Tiszta lesz tenyered, s élesb szem világod;
Gyakor kézmosással egésséged tartod."

Igazi különlegességek a mérnöki munkához tartozó és a fotográfiát bemutató kiadványok, így például az első fotográfiai eljárást a dagerrotípia készítési módjáról szóló könyv, *Zimmermannn Jakab* tollából: ‚Daguerre képei …' (Bécs, 1840).

A szélesebb közönség érdeklődésének kielégítése várható a kiállítást záró általános művek, enciklopédiák, lexikonok bemutatásától.

A rendkívül igényes, változatos témájú kiállítás mind a laikus, mind a szakértő közönség számára érdekes látnivalót jelent. A reprezentatív környezetben elhelyezett könyvek és maga a látványterv nem nyomja el a legfontosabb mondanivalót és engedi, hogy maga a régi könyvek varázsa töltse ki a kiállítási teret.

A július 30-ig látogatható kiállítás egyszeri lehetőséget jelentett az egyébként speciális körülmények között őrzött kiadványok megtekintésére.

A kiállítás anyagáról az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában megjelent, gazdagon illusztrált, egy-egy könyvoldal fotokópiáját bemutató katalógus tájékoztat.

Irodalom

Adamikné Jászó Anna (2001): *A magyar olvasástanítás története.* Osiris Kiadó, Budapest.
Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Tankönyvkiadó, Budapest.
Pusztai Ferenc (2005): Először magyarul. In: *Pannóniai Féniksz, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink (16–19. sz.)* című katalógusban. Orsz. Széchenyi Könyvtár, MTA, Budapest.

Mikonya György
Neveléstudományi Tanszék, BTK, ELTE